

УДК 343.2

М. О. Мокряк*аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»***ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ВІДТВОРЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ**

Суттєвим елементом механізму розширеного відтворення та самовідтворення злочинності в суспільстві є сучасні засоби масової інформації (далі – ЗМІ), які здійснюють безпосередній криміногенний вплив, що в сукупності з іншими факторами детермінації призводить до вчинення злочинних дій.

Відомо, що злочинність, як самокерована система, чинить жорстокий опір правоохоронним органам, а інколи йде в агресивну атаку на соціальний порядок і правові підвалини суспільства. Недооцінка криміногенної ролі самої злочинності, здатність її до самодетермінації і зворотного впливу на суспільство призвела до ослаблення державного контролю за криміногенними процесами в суспільстві й розширеного відтворення злочинності [1]. Сказане визначає актуальність проблеми відтворення злочинності за допомогою ЗМІ та необхідність досліджень цього напрямку.

У незалежній Україні кримінологічне вивчення впливу засобів масової інформації відбувалося переважно в площині ювенальної кримінології, що охоплює проблематику злочинності неповнолітніх та молоді. Захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О.І. Бугерою на тему «Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх» (2006), О.І. Напиральською на тему «Вплив засобів масової інформації на формування злочинної поведінки молоді» (2010), В.І. Галаган на тему «Запобігання негативному впливу засобів масової інформації на формування злочинної поведінки неповнолітніх» (2015). Багато уваги приділила впливу ЗМІ на формування злочинців Н.С. Юзікова. ЗМІ як фактор інституціоналізації злочинності розглядає В.М. Дрьомін.

Засоби масової інформації як самостійний предмет кримінологічного дослідження розглядалися й у зарубіжній науковій літературі, зокрема в дисертаційних дослідженнях В.В. Боровікової, А.Г. Горшенкова, Г.Н. Горшенкова, О.С. Осіпової, Ф.К. Рябикіна, А.О. Токарева, В.Т. Томіна, Г.М. Яроша в аспекті детермінації та попередження злочинності; В.Н. Бурлакова та Ю.І. Гололобової щодо зв'язку зі злочинністю; П.С. Булатецького та М.Б. Чабаянц в контексті насильницької злочинності. Водночас проблема відтворення злочинності в контексті впливу ЗМІ не вивчалась.

Метою статті є аналіз функціональних можливостей ЗМІ щодо криміногенного впливу на

суспільство, визначення ролі ЗМІ в механізмі розширеного відтворення та самовідтворення злочинності, що в сукупності з іншими факторами детермінації призводить до вчинення злочинних дій.

Розуміння відтворення злочинності вироблене кримінологами в процесі численних досліджень причинності та детермінації злочинності [2]. Детермінанти злочинності становлять комплекси подій, процесів і явищ, у закономірній залежності від спільної дії яких знаходиться злочинність. У взаємозалежності і взаємозумовленості цих явищ зі злочинністю можуть бути задіяні різні види зв'язку (кореляційний, функціональний, системно-структурний, зв'язок станів тощо) [3]. Учені стверджують, що під час пояснення причин злочинності на всіх рівнях майже неможливо спиратися на жорсткі, лінійні причинні зв'язки, характерні для найпростіших законів механіки, елементарної фізики, хімії та ін. Практично вони не мають місця в складних соціальних, біологічних та інших системах, де детермінація носить складний, опосередкований характер. Злочинність, як і всі соціальні явища, має стохастичний (невпорядкований) характер, підпорядковується статистичним (імовірнісним), а не динамічним (однозначним) закономірностям. Тому стосовно злочинності не можна з абсолютною точністю виявити всі причинні зв'язки, визначити їхню ієрархію і точно описати механізм їхньої дії. Тут можна лише з більшою або меншою мірою вірогідності виокремити з безлічі елементів взаємодії найсуттєвіші й простежити їхню динаміку [4].

У механізмі відтворення злочинності важливим фактором слід визнати так званий «медійний (інформаційний) образ злочинності», що може містити такі кримінологічно значущі явища: медійний стан та специфіка злочинності; медійний образ злочинця; медійний образ жертви; медійний образ системи кримінальної юстиції.

Так, проведеним нами дослідженням підтверджено гіпотезу про те, що ЗМІ здебільшого висвітлюють злочини насильницької мотивації з різним ступенем тяжкості. Отже, у цьому контексті медійний образ злочинності в Україні постає як суто насильницький, пов'язаний із позбавленням життя, завданням тілесних ушкоджень, посяганням на статеву свободу та недоторканість. За таких умов у населення складається враження про поширеність кримінального насильства та його

значимість для вирішення тих чи інших соціальних проблем і конфліктів, що формує страх саме перед такими злочинами, хоча більшість респондентів не мають власного досвіду насильницької віктимізації. Водночас несуттєве висвітлення проблематики злочинності корисливого типу нівелює її проблематичність, створює враження поодинокості (хоча більшість населення має власний досвід віктимізації саме щодо корисливих злочинів) та формує терпимість до такого виду злочинів.

Натомість зареєстрована «картина» злочинності, що відображає криміногенну ситуацію в Україні, має інші структурні характеристики, згідно з якими тільки крадіжки, як корисливий злочин, складають майже 50% у загальній її структурі.

Таким чином, непрофесійна, але поверхнева інтерпретація вказаних кримінологічних феноменів засобами масової інформації не тільки не відповідає реальній криміногенній ситуації, але й завдяки суттєвому впливу ЗМІ на формування громадської свідомості, може усталити суттєві соціально-психологічні стереотипи в суспільстві, посприяти процесам криміналізації та віктимізації.

А.В. Байлов та П.В. Сахута вважають, що ЗМІ здатні продукувати криміногенні ризики як загальносоціального, так і групового рівня відтворення. Дослідники відстоюють думку про те, що за певних умов указані ризики здатні інтегруватися безпосередньо до детермінаційного комплексу злочинності шляхом поширення культу насильства й жорстокості, підсилення ефектів призонізації, феномену звикання до злочинності, а також конструювання викривленої соціальної реальності [5].

Згідно з концепцією В.М. Дрьоміна, «відтворення злочинності постає як соціальний процес, уособлюючи безперервно цикли обміну результатами предметної діяльності, що тривають». Водночас «сучасне інформаційне середовище сприяє відтворенню злочинності, а у взаємозв'язку явищ «інформація – злочинність» виявляється стійка системна взаємодія. Носії та провідники інформації масового споживання перетворилися на могутній інструмент психологічного впливу. Сучасні засоби прийому й передання інформації для багатьох людей стали основними джерелами формування соціально значущих понять, стереотипів поведінки, уявлень про більшість соціальних явищ. Засоби масової комунікації є впливовим культурологічним феноменом і найрезультативнішим способом трансляції стандартів поведінки й поширення певних цінностей. Злочинність виходить із «тіні», а злочинці стають помітними особами» [6].

Вивчення злочинного середовища призводить до висновку про відносну самостійність злочинності та її тенденції до самовідтворення, зокрема й за рахунок самодетермінації. Проте очевидно,

що злочинці цілком не ізольовані від соціального середовища. Інформація про вчинені злочини поширюється в процесі повсякденного спілкування, до того ж часто суттєво спотворюється [7].

Б.М. Головкін вважає, що «соціальні закономірності породження та відтворення злочинності підпорядковані загальним закономірностям суспільного розвитку як системі більш високого рівня організації» [8].

На монографічному рівні питання причинно-наслідкових зв'язків злочинної поведінки досліджував також С.І. Нежурбіда [9]. У контексті вивчення ролі ЗМІ у відтворенні злочинності інтерес становлять його висновки щодо соціальних теорій.

Основні положення теорій контролю в кримінології ґрунтуються на результатах досліджень процесу соціалізації особи – процесу засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, знань, навичок, які дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві. Отже, досягнення «успішності функціонування» можливе за умов дотримання «конформності» в поведінці. Вибір же конформної поведінки – результат вирішального впливу контролю. Серед видів контролю як однієї з функцій системи керування (control system) або автоматизованого набору засобів впливу на підконтрольний об'єкт для досягнення ним певної мети доцільно виділити два основних види, які можуть мати вирішальне значення для вибору типу поведінки, а саме: 1) соціальний контроль (система методів та стратегій, за допомогою яких суспільство спрямовує поведінку індивідів); 2) самоконтроль (поміркованість у діях і прояві емоцій). Саме вони й склали основу теорій контролю як «соціально процесних» теорій причин злочинності [10].

Отже, вплив ЗМІ на відтворення злочинності передбачає прямий або опосередкований вплив ЗМІ на репродукування злочинних актів. Водночас відтворення злочинності може виступати і як результат криміналізації особистості, обумовлений низьким рівнем внутрішнього контролю (низькою резистентністю) та прийняттям рішення про вчинення злочину.

Досліджуючи роль ЗМІ в процесах відтворення злочинності, ми спиралися на безперечність впливу ЗМІ на свідомість та поведінку респондентів, що підтверджують результати соціологічних опитувань.

Дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення громадської організації «Телекритика», мало на меті з'ясувати, як громадяни оцінюють вплив медіа та чи вважають за необхідне навчання медіаграмотності [11].

Респондентам запропонували відповісти на таке запитання: «Якщо ви дізнаєтесь, що влас-

ником телеканалу є олігарх, пов'язаний із корупційною чи кримінальною діяльністю, як зміниться ваше ставлення до інформації цього телеканалу?». 25,4% відповіли, що продовжать дивитись передачі цього телеканалу, 23,8% шукатимуть додаткові джерела інформації, 13,8% припинять дивитись інформаційні програми телеканалу, 9,2% припинять дивитись цей телеканал узагалі, 4,9% взагалі не дивляться телебачення, 22,9% – варіант відповіді «важко сказати, не знаю». Згідно з результатами, із твердженням «Медіа впливають на мою політичну позицію та соціальну поведінку» погодились 35,3% опитаних (8% відповіли, що це дуже близько до їхньої точки зору, 27,3% – близько до їхньої точки зору), 28,8% – важко сказати, близько чи не близько до моєї точки зору, 15,8% – не близько до моєї точки зору, 12,6% – зовсім не близько до моєї точки зору. Про твердження «Мені потрібні додаткові знання про медіа, щоб не піддаватися можливим впливам із боку медіа» 7,8% відповіли, що це дуже близько до їхньої точки зору, 26,1% – близько до їхньої точки зору, 27,4% – важко сказати близько чи не близько до моєї точки зору, 15,5% – не близько до моєї точки зору, 13,9% – зовсім не близько до моєї точки зору [12].

В електронній базі «Єдиний реєстр судових рішень України» міститься більше 900 вироків, винесених у кримінальних провадженнях, у яких так чи інакше фігурують засоби масової інформації, що емпірично підтверджує гіпотезу про вплив ЗМІ на відтворення злочинності.

Проаналізувавши попередні теоретичні доробки дослідників впливу ЗМІ на відтворення злочинності та її окремих видів, а також практику контролювальних, правоохоронних та судових органів України (90 вироків із реєстру судових рішень), ми виявили деякі елементи активності ЗМІ, що сприяють відтворенню злочинності, зокрема (але не виключно) такі: а) інформування про способи, знаряддя, технології вчинення злочину, що потягло за собою вчинення злочину; б) пропаганда, підбурювання або заклики, які містять склад злочину або породжують злочинність; в) використання ЗМІ як інформаційне забезпечення злочинності або «знаряддя» злочину.

Продукція інформаційних агенцій, телебачення, кримінальні новини, а також кінопродукція, які містять повідомлення про злочини, способи їхнього вчинення, сцени насильницького характеру, «рекомендації» кримінального характеру часто є стимулом до вчинення злочинів, схожих на описані чи показані. Водночас така продукція хоч і створена для суспільства (із функцією інформування, розважання, навіть попередження), проте має двобічний вектор – криміногенний та антикриміногенний. Спираючись на це, можемо стверджувати, що інформуючи про метод та спо-

сіб вчинення злочинної дії, ЗМІ одночасно й пропагандує їх [13].

Безпосереднє інформаційне забезпечення злочинної діяльності засобами масової інформації характерне для злочинів, механізм вчинення яких потребує розголосу та публічності.

Зокрема йдеться про терористичну діяльність, спрямовану на залякування шляхом поширення паніки та страху [14]. Один із найвдаліших інструментів для цього в епоху інформаційного суспільства – це ЗМІ.

На думку О.В. Рогової, тероризм як особлива форма насильства визначається як стратегія досягнення політичних цілей за допомогою використання нелегітимного насильства, а також примушення державних органів і фізичних осіб до здійснення дій, що порушують стабільність і конституційний порядок у суспільстві. Тут необхідно акцентувати увагу не лише на застосуванні насильства, але й на створенні атмосфери страху з метою реклами руйнівних наслідків терористичних актів (публічні оголошення про причетність до зробленого теракту, залучення представників ЗМІ для висвітлення вимог і дій терористів тощо). Отже, важливим фактором природи тероризму є те, що теракт передбачає емоційний вплив на суспільну думку, породжує жах, панічний настрій, веде до втрати довіри до влади, що викликає політичну нестабільність. Як це досягається? За допомогою інструментарію мас-медіа, інформаційних технологій, які повною мірою використовуються терористами [15].

С.Г. Туронок досліджує використання інформаційних технологій терористичними організаціями та зазначає функціонування терористичних організацій нового типу [16]. Деякі дослідники світових конфліктів і міжнародного тероризму визначають поширення інформації про терористичні акти як мас-медіальне продовження акту [17].

Через важливу роль ЗМІ в донесенні до суспільства послань терористів планування терористичних актів та інших екстремістських дій відповідно до постановочних принципів медіа організуються таким чином, щоб зробити їх максимально ефективними в розрахунку залучення якомога більшої уваги ЗМІ, а, отже, і суспільства загалом. Недостатньо видовищна терористична акція, аудиторія якої є незначною, з точки зору її авторів й організаторів вважається невдалою, а подекуди й такою, що не відбулася [18].

Частково деякі ЗМІ самі зацікавлені у «ексклюзивних» сюжетах та матеріалах, отриманих від терористів, що збільшує рейтинговість каналу та прибутки для його власників. Непоодинокими є випадки, коли терористичні організації мають власні ЗМІ, що забезпечують інформаційний супровід терористичної діяльності.

Важливою проблемою є самовідтворення злочинності у зв'язку з вчиненням злочинів проти журналістів та засобів масової інформації.

Так, за даними Генеральної прокуратури України, протягом 2016 року правоохоронні органи з урахуванням минулих років доправили до суду 31 обвинувальний акт щодо злочинів, скоєних стосовно журналістів, у 2015 році було передано до суду 11 кримінальних проваджень за 171 статтею Кримінального кодексу України (далі – ККУ). За 1 півріччя 2017 року правоохоронці зареєстрували 113 кримінальних правопорушень за статтею 171 («Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів») ККУ, із яких 35 були закриті; 30 кримінальних проваджень за статтею 345-1 («Погроза або насильство щодо журналіста») ККУ, із яких 4 закрито; 5 кримінальних проваджень за статтею 347-1 («Умисне знищення або пошкодження майна журналіста») ККУ. Також правоохоронні органи зареєстрували 1 кримінальне провадження за статтею 348-1 («Посягання на життя журналіста») [19].

Самовідтворення злочинності в цьому разі поєднане з рольовою віктимністю журналістів, яка визначається як «винятково соціальна «безособова» якість, зумовлена виконанням соціальних функцій» [20]; щодо журналістів – професійних обов'язків.

Кримінологічна феноменологія такого ракурсу самовідтворення злочинності полягає в тому, що злочини вчиняються проти тих журналістів, які прагнуть зафіксувати або викрити окремі злочини або злочинну діяльність. Загостреність проблеми та реальність самовідтворення злочинів проти журналістів демонструють резонансні випадки тяжких насильницьких злочинів проти ЗМІ – вбивства Г. Гонгадзе, В. Веремія, П. Шеремета.

Отже, слід підсумувати, що ЗМІ чинить соціально-психологічний криміногенний вплив на процеси відтворення та самовідтворення злочинності. На відміну від впливу ЗМІ на криміналізацію та віктимізацію особистості, відтворення злочинності передбачає прямий або опосередкований вплив ЗМІ на репродукування злочинних актів. Водночас відтворення злочинності може виступати результатом криміналізації особистості, обумовленим низьким рівнем внутрішнього контролю (низькою резистентністю) та прийняттям рішення про вчинення злочину.

Література

1. Литвак О.М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект): автореф. дис. ... докт. юрид. наук; Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2002. URL: <https://mydisser.com/files/01772201.doc>.
2. Даньшин І.М. Проблеми детермінації злочинності. Вісник Академії правових наук України. Харків: Основа, 1994. № 2. С. 115-123; Бойко А.М. Детерміна-

ція злочинності як вид соціальної детермінації. Право України. 2009. №. 7. С. 39-44; Медицький І. Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. Івано-Франківськ: Юрид. ін-т Прикарпат. нац. ун-ту. 2007; Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. Форум права. 2014. № 1. С. 106–111; Кузнецова Н.Ф. Детермінація в уголовном праве и криминологии. Теоретико-методологические проблемы права. Москва: ИКД «ЗерцалоМ», 2007. С. 319–336.

3. Криминология: Учебник для вузов / под общ. ред. докт. Юрид. наук, профессора А.И. Долговой. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2001. 784 с.

4. Ахраменка Н.Ф. Детерминанты преступности. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/47306/1/%D0%94%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9C%D0%98%D0%9D%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%AB%20%D0%9F%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%A3%D0%9F%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%98.pdf>

5. Байлов А. В. Криміногенний потенціал діяльності засобів масової інформації. Вісник криминологічної асоціації України. 2016. № 1(12). С. 144.

6. Дрьомін В.М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. С. 14, 26.

7. Дрьомін В.М. Ефект «ореолу» в механізмі криміналізації неповнолітніх правопорушників. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 288.

8. Головкін Б.М. Причинність у системі детермінації злочинності. Теорія і практика правознавства. Вип. 1 (5). 2014. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6358/1/Golovkin.pdf>.

9. Нежурбіда С.І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2013. 432 с.

10. Скулиш Є.Д., Нежурбіда С.І. Теорії контролю як «соціально процесні» теорії причин злочинності: аналіз вихідних положень. Часопис Київського університету права. 2014. № 1 С. 277; Нежурбіда С.І. Теорії соціального навчання як «соціально процесні» теорії причин злочинності: аналіз вихідних положень. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». 2013. Вип. 58. С. 296-303.

11. Чи критично громадяни ставляться до медіа? URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/chi_kritichno_gromadyani_stavlyatsya_do_media_sotsdoslidzhennya/.

12. Там само.

13. Булатецкий П.С. Влияние средств массовой информации на насильственную преступность (криминологический аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Москва, 2013. С. 71-72.

14. Антипенко В.Ф. Тероризм: криминологічна та кримінально-правова характеристика. Київ: НБУВ. 1999. Т. 60; Смельянов В. П. Тероризм, злочини терористичної спрямованості, злочини з ознаками тероризування: поняття і співвідношення. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2002. №. 19. С. 131-135; Ліпкан В.А. Компаративний аналіз тероризму і злочинів терористичного характеру. Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць. 2000. Вип. 2000. Т. 8. С. 224-230.

15. Рогова О.В. Тероризм як вид комунікативних технологій. Культура народів Причорномор'я. 2004. № 49. Т.2. С. 70-72.

16. Туронок С.Г. Информационно-коммуникативная революция и новый спектр военно-политических конфликтов. Полис. 2003. № 1. С. 33.

17. Коцур В.В. Тероризм і засоби масової інформації: межа об'єктивності і мас-медіального продовження терактів URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_39/kotsur_teroryzm.pdf.

18. Сундиев И.Ю., Смирнов А.А. Медиаресурсы в экстремистской и террористической деятельности: функциональный анализ. URL: www.crime.vl.ru/media/mediaterror.docx.

19. За злочини проти журналістів з початку року відкрито 149 справ, з яких 14 передано до суду / ГПУ. URL: <http://detector.media/community/article/129152/2017-08-21-za-zlochyni-proti-zhurnalistiv-z-pochatku-roku-vidkrito-149-sprav-z-yakikh-14-predano-do-sudu-gp>.

20. Рыбальская В.Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних. Виктимология и профилактика правонарушений. Иркутск, 1979. С. 68.; В.А. Туляков. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). Одеса: Юридична література. 2000. С. 336; Джужа О.М., Карпенко С.М. Криминологічні засади віктимізації та де-віктимізації як різновидів профілактичної діяльності. Право і суспільство. 2011. № 1. С. 7-11.

Анотація

Мокряк М. О. Вплив засобів масової інформації на відтворення злочинності. – Стаття.

У статті обґрунтовується, що суттєвим елементом механізму розширеного відтворення та самовідтворення злочинності є сучасні засоби масової інформації, які здійснюють безпосередній криминогенний вплив на суспільство. Відтворення злочинності може виступати результатом криміналізації особистості під впливом ЗМІ, обумовленим низьким рівнем внутрішнього контролю (низькою резистентністю) та прийняттям рішення про вчинення злочину. У сукупності з іншими

факторами детермінації злочинності ЗМІ можуть провокувати вчинення злочинних дій.

Ключові слова: злочинність, засоби масової інформації, суспільство, відтворення злочинності.

Аннотация

Мокряк Н. А. Влияние средств массовой информации на воспроизводство преступности. – Статья.

В статье обосновывается, что существенным элементом механизма расширенного воспроизводства и самовоспроизводства преступности являются современные средства массовой информации, которые оказывают непосредственное криминогенное влияние на общество. Воспроизводство преступности может выступать как результат криминализации личности под влиянием СМИ, обусловленный низким уровнем внутреннего контроля (низкой резистентностью) и принятием решения о совершении преступления. В совокупности с другими факторами детерминации преступности СМИ могут провоцировать совершение преступных действий.

Ключевые слова: преступность, средства массовой информации, общество, воспроизводства преступности.

Summary

Mokryak M. O. Influence of media on the reproduction of crime. – Article.

The article argues that modern means of media, which have a direct criminogenic influence on society, are an essential element of the mechanism of extended reproduction and self-replication of crime. Reproduction of crime can act as the result of criminalization of the individual under the influence of the media, due to low level of internal control (low resistance) and the adoption of a decision on the commission of a crime. Together with other determinants of crime, media can provoke criminal actions.

Key words: crime, media, society, reproduction of crime.